

Sintaktisko sakaru robežgadījumi: sekundāri predikatīvs sakars un pakārtojums¹

Borderline cases of syntactic relations: Secondary predication and subordination

Ilze Lokmane

Latvistikas un baltistikas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050, Latvija
E-pasts: ilze.lokmane@lu.lv

Rakstā analizēti divu sintaktisko sakaru – pakārtojuma un sekundāri predikatīva sakara – robežgadījumi, balstoties uz īpašības vārda vai tā aizstājēja nominatīva un akuzatīva formu un lietvārda instrumentāļa formu lietojumu teikumā. Papildus šīm funkcijām īpašības vārds nominatīvā un lietvārds instrumentālī var iesaistīties arī predikatīvā sakarā un būt sastata izteicēja daļa – šis aspekts rakstā ieskicēts, bet nav tuvāk aplūkots.

Sekundāri predikatīvā sakarā iesaistīts teikuma loceklis neatkarīgi no vārdformas ir sekundāri predikatīvs komponents (SPK). Pakārtojumā iesaistīts īpašības vārds nominatīvā vai akuzatīvā teikumā veic apzīmētāja funkciju, savukārt darbības vārdam pakārtots lietvārds instrumentālī ir veida apstāklis. Rakstā meklēti gan formāli, gan semantiski kritēriji minēto vārdformu funkciju nošķiršanai.

Formāls nošķiršanas kritērijs ir vārdu secība – apzīmētais parasti atrodas raksturojamā vārda priekšā, turpretim sekundāri predikatīva komponenta vieta teikumā nav stingri noteikta. Papildu kritērijs ir izteicēja morfoloģiskais tips, jo nominālā teikumā arī teikuma beigās novietots īpašības vārds vai tā aizstājējs uzskatāms par apzīmētāju.

Galvenais faktors, kas ļauj atšķirt sekundāri predikatīvu sakaru no pakārtojuma, ir teikuma locekļu semantika. Apzīmētais izsaka pazīmi, kas saziņas situācijā nav aktualizēta, darbības vārdam pakārtots apstāklis nosauc kādu situācijas dalībnieku vai raksturo darbības veidu, turpretim sekundāri predikatīvs komponents izsaka pazīmi, kas, atšķirībā no apzīmētāja nosauktās, pastāv izteicēja nosauktās darbības laikā un teikumā tiek īpaši uzsverta.

Atslēgvārdi: pakārtojums; sekundāri predikatīvs sakars; apzīmētais; veida apstāklis; instrumentālis.

¹ Publikācija izstrādāta Valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projektā „Mūsdienu latviešu valodas izpēte un valodas tehnoloģiju attīstība” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/1-0006).

Ievads

Sintaktiskie sakari ir viens no sintakses pamatjēdzieniem, un raksturot teikuma struktūru būtībā nozīmē raksturot sintaktiskos sakarus, kas saista vārdus un vārdu formas. Tomēr dažādās gramatikas teorijās izpratne par sintaktisko sakaru būtību un tiem ir visai atšķirīga. Turklāt, lai kādi sintaktisko sakaru tipi tiktu postulēti, neizbēgami ir robežgadījumi jeb valodas parādības, kas var piederēt pie dažādiem tiem, jo gramatikā stingras robežas starp kategorijām bieži vien nav novelkamas (Aarts et al. 2004).

Viens no komplikētākajiem ir sekundāri predikatīvs jeb puspredikatīvs sakars, kas aptver visai plašu valodas parādību loku. Salīdzinājumā ar citiem sintaktisko sakaru tiem, piem., sakārtojumu un pakārtojumu, latviešu sintaksē tas aprakstīts mazāk (sk., piem., Freimane 1985, 70–78; Lokmane 2002; 2013, 742–757; Kalnača, Lokmane 2021, 432–448). Daļa sekundāri predikatīvā sakarā iesaistītu teikuma locekļu (galvenokārt lokāmas vārdformas) tradicionāli saukti arī par dubultlocekļiem, uzsverot divējādo sintaktisko sakaru ar vairākiem teikuma locekļiem – izteicēju un teikuma priekšmetu vai izteicēju un papildinātāju (Valdmanis 1989b, 50–51; Beitiņa 2009, 136–140). Tomēr valodas vienību loks, kas attiecināms uz sekundāro predikativitāti, dažādu pētnieku skatījumā atšķiras. Īpaši tas attiecas uz vārdformām, kam neveidojas formu atbilsme ar atbalsta vārdu – nelokāmajiem divdabjiem, nenoteiksmi, apstākļa vārdiem – un kas uzskatīti gan par sekundāri predikatīviem komponentiem, gan darbības vārdam pakārtotiem apstākļiem vai papildinātājiem. Tāpēc ir aktuāli atkal no jauna pievērsties tiklab sekundārās predikativitātes teorētiskajam aspektam, kā mūsdienu valodas materiālam, izmantojot latviešu valodas korpusu dotumus.

Raksta mērķis ir noskaidrot sekundāri predikatīva sakara un pakārtojuma nošķiršanas kritērijus, aplūkojot gramatiskās formas, kas var iesaistīties gan vienā, gan otrā sakarā – īpašības vārda (vai tā aizstājēja, piem., lokāmā divdabja) nominatīva un akuzatīva formu un lietvārda instrumentāļa formu. Šādam nolūkam izmantoti divu līdzsvartoto mūsdienu latviešu valodas korpusu – LVK2018 un LVK2022 – dati, piemēri no plašsaziņas līdzekļiem, kā arī daži specifiski sintakses pētījumos jau iepriekš analizēti piemēri.

1. Sintaktisko sakaru sistēmas

Kā jau minēts ievadā, ir iespējams postulēt dažādas sintaktisko sakaru sistēmas. Tiek uzskatīts, ka mūsdienu teorijās ir divas galvenās pieejas sintaktiskās struktūras izpratnē jeb divi galvenie konkurējošie modeļi (Matthews 2007; Holvūts 2012; Seuren 2015):

- 1) atkarību (ang. *dependency grammar*) jeb relāciju gramatika (ang. *relational grammar*);
- 2) frāzes struktūras (ang. *phrase structure*) jeb komponentu struktūras (ang. *constituent structure*) gramatika.

Atkarību gramatikā pieņem, ka sintaktiskie sakari veidojas starp atsevišķiem teikuma elementiem – vārdiem, vārdu formām, savukārt frāzes struktūras gramatikā par galvenajām tiek uzskatītas daļas un veselā attieksmes. Viena konstrukcijas elementa

attieksmes pret citu elementu principiāli atšķiras no elementa attieksmēm pret konstrukciju kā veselumu jeb lomu (funkciju) konstrukcijas izveidē (Matthews 2007, 5). Tomēr kā pret vienu, tā otru pieeju izteikti iebildumi, uzsverot, ka sintaktiskie sakari ir daudzveidīgāki, nekā iespējams atklāt atkarību vai komponentu struktūras gramatikā, un sintaktisko sakaru sistēmu nevajag attēlot vienkāršāku, nekā tā patiesībā ir (piem., Matthews 2007, 178–185).

Arī latviešu sintakses tradīcijā sintaktisko sakaru tipoloģija veidota visai atšķirīgi (sk., piem., Kārklīšs 1976a; Freimane 1985; Valdmanis 1989a; Beitiņa 2009). Jaunākajos latviešu sintakses pētījumos sintaktisko sakaru sistēma ir strukturēta trīs līmeņos jeb pakāpēs (piem., Lokmane 2013; Kalnača, Lokmane 2021):

- 1) pirmās pakāpes sintaktiskais sakars – predikatīvs sakars, kas veidojas starp teikuma virslocekļiem;
- 2) otrās pakāpes sintaktiskie sakari – sekundāri predikatīvs un determinatīvs sakars, kas piesaista vārdformu visam gramatiskajam centram vai visam teikumam kopumā;
- 3) trešās pakāpes sintaktiskie sakari – sakārtojums un pakārtojums, kas saista vārdu un vārdformu vai vārdformu un vārdformu.

Sintaktiskajam sakaram parasti ir arī kādi formāli rādītāji, piem., formu saskaņojums resp. kongruence, formāla atkarība, blaku novietojums (par to tuvāk sk., piem., Lokmane 2010), bet dažkārt saistījums ir tikai semantisks.

Tālāk aplūkosim pakārtojuma sakara un sekundāri predikatīva sakara svarīgākās pazīmes.

1.1. Pakārtojums

Pakārtojums (ang. *subordination*) tiek uzskatīts par relatīvi vienkāršu sintaktisku sakaru, kas pastāv starp vārdu un vārda formu, veidojot pakārtotu vārdu savienojumu jeb vārdkopu.

Pakārtojuma būtiskās pazīmes ir šādas. Pirmkārt, pakārtojumā saistīts neatkarīgais un atkarīgais komponents. Ja vārdkopu iesaista teikumā, tad neatkarīgais komponents ar sintaktiskiem sakariem piesaistīts kādam citam vārdam vai vārdiem teikumā (par pamatelementa noteikšanas kritērijiem vārdu savienojumā sk. Holvūts 2012, 43–50), bet pašu pakārtojuma sakaru tas neietekmē. Otrkārt, neatkarīgais komponents parasti ir vārds ar visu savu formu sistēmu, bet atkarīgais – vārda forma. Tādējādi vārdkopa ir vārda sintaktisko potenču realizācija (Kārklīšs 1976b; Freimane 1985, 88–91). Piem., darbības vārds *sūtīt* piesaistījis atkarīgos komponentus *bērnus*, *uz laukiem* un *pie vecvecākiem*:

- (1) *Sūtīsim bērnus uz laukiem pie vecvecākiem.* (LVK2018)

Spēja piesaistīt pakārtotu komponentu ir atkarīga gan no neatkarīgā komponenta vārdšķiras, gan leksiskās nozīmes. Tādēļ pēc neatkarīgā komponenta vārdšķiras vārdkopas iedala verbālās (*redzēt sapni*, *nopirkt bērnam suni*, *taisīt cirvja kātu no kļavas*), nominālās (*vēls rudens*, *krekla piedurkne*, *sudraba saktiņa*) un adverbālās (*pavisam citādi*, *ļoti ātri*).

1.2. Sekundāri predikatīvs sakars

Sekundāri predikatīvs sakars (ang. *secondary predication*) atšķirībā no pakārtojuma ir sarežģītāks, jo var īstenoties tikai teikumā jeb predikatīvā vienībā. Dažādās sintakses teorijās tas interpretēts nedaudz atšķirīgi, tāpēc daudzveidīgs arī to valodas parādību loks, uz kurām sekundārā predikativitāte attiecināma. Uz šī sakara pamata teikumā iesaistās sekundārais predikāts jeb sekundāri predikatīvs komponents (turpmāk SPK), ko raksturo vesels pazīmju kopums.

Pirmkārt, SPK veido papildu gramatisko centru – tam piemīt laika un modālā nozīme, kas ir saistīta ar galvenā predikāta jeb izteicēja laiku un modalitāti un īstenojas kā vienlaicīgums vai secīgums laikā:

- (2) *Henriks sagaidīja mani aizdomīgi **jautrs** un **bezrūpīgs**.* (LVK2022)

Īpašības *jautrs* un *bezrūpīgs* īstenojas sagaidīšanas brīdī.

Otrkārt, SPK iespējams pārveidot par atsevišķu predikatīvu komponentu (parasti izteicēju, retāk teikuma priekšmetu):

- (3) *Atpakaļ **iedams**, viņš piegāja pie sava bērza.* (LVK2022)

Pārveidojot iegūstam divas predikatīvas vienības – *kad viņš gāja atpakaļ* un *viņš piegāja pie sava bērza*. Tomēr jāpatur prātā, ka arī apzīmētājs izsaka atsevišķu pozīciju un principā ir pārveidojams par nominālu izteicēju (par apzīmētāja un SPK šķīrumu raksta 2. nodaļā).

Treškārt, SPK raksturīgs sintaktisks saistījums ar vairākiem komponentiem – visu gramatisko centru vai vārdkopu –, nevis vienu vārdu (kā tas ir pakārtojumā):

- (4) *Piedziedāja **pilnu** baznīcu, visi sēdēja un klausījās [...]* (LVK2022)

Vārdformai *pilnu* veidojas sintaktisks sakars gan ar izteicēju *piedziedāja*, gan papildinātāju *baznīcu*.

Ceturtkārt, daļai vārdformu SPK funkcijā ir formāla atbilsme ar atbalsta vārdu (5a), tomēr šāda atbilsme nav obligāta un nelokāmām vārdformām pat nav iespējama (5b):

- (5) a ***Redzēdami**, ka pils ir stipra un neieņemama, viņi atkāpās no tās.* (LVK2022)
b. *Sievietes, to **redzot**, sākušas kliegt [...]* (LVK2022)

Daļēji lokāmais divdabis *redzēdami* saskaņojas ar teikuma priekšmetu *viņi*, turpretim nelokāmajam divdabim SPK funkcijā *redzot* formu atbilstes ar teikuma priekšmetu *sievietes* nav.

Piektkārt, SPK raksturīga īpaša vieta teikumā, tas attiecas galvenokārt uz nomenu formām, kas visbiežāk atrodas blakus vai tuvu izteicējam:

- (6) *Rīts ausa pelēkām, mākoņainām **debesīm**, ar pelēkām ūdens **lāmām** uz plakaniem namu jumtiem un slapjām, lietus peļķēm izraibinātām **ietnēm**.* (LVK2022)

Instrumentāļa formas *debesīm*, *ar lāmām* un *ietnēm* SPK funkcijā atrodas aiz izteicēja *ausa*.

Sestkārt, teikumā SPK lielākoties ir fakultatīvi (2), (3), (5b), tomēr ir arī obligāti SPK (7), daļa ir uz robežas starp obligātu un neobligātu paplašinātāju, jo, tos

atmetot, teikums gan būtu gramatiski pareizs, tomēr iegūtu būtiski atšķirīgu nozīmi, sk. (6), (8):

(7) *Kultūru uzskata par domāšanas sistēmu [...] (LVK2018)*

(8) *Rīts pēc drēgnās nakts pavisam negaidīti uzausa saulains. (LVK2018)*

Šķirami arī piesubjekta un pieobjekta SPK atkarībā no atbalsta vārda sintaktiskās funkcijas (Winkler 1996; Lokmane 2013, 745; Kalnača, Lokmane 2021, 435). Ja atbalsta vārds ir teikuma priekšmets, veidojas piesubjekta SPK (9), ja papildinātājs – pieobjekta SPK (10):

(9) *Dzintars skraida apkārt vesels kā rutks. (LVK2018)*

(10) *Mani dara uzmanīgu šī pieeja zinātnei. (LVK2018)*

Kā redzams pēc piemēriem, sekundārās predikatīvātes izteikšanas paņēmieni ir daudzveidīgi – kā SPK var funkcionēt dažādas nomenu formas (arī prepozicionālas) un dažādas verba formas. Šīs daudzveidības dēļ visas minētās pazīmes visiem SPK neizpaužas vienādi, veidojas dažādas sekundāri predikatīvu komponentu apakšgrupas un vairāki konstrukciju tipi, kas turklāt nošķirami pēc dažādām pazīmēm. Raksturosim svarīgākos no šiem tiptiem un konstrukcijām.

Pirmkārt, rezultatīvi (ang. *resultatives*) – sekundāri predikatīvi komponenti, kas nosauc pazīmi, kas rodas izteicēja nosauktās darbības rezultātā (Winkler 1996; Holvoet 2003; Logina 2014):

(11) *Rīteņi nokrāsoti sarkani. (LVK2018)*

Otrkārt, depiktīvi (ang. *depictives*) – sekundāri predikatīvi komponenti, kas nosauc pazīmi, kura piemīt teikuma priekšmetam (vai papildinātajam) izteicēja nosauktās darbības laikā (Winkler 1996):

(12) *Jahtas brauciena pirmā diena uzaust rāma kā debessmanna. (LVK2018)*

Treškārt, kontroles (ang. *control*) konstrukcijas, kurās infinītās formas (piemērā divdabja *lasot*) darbību kontrolē jeb darītāju nosauc teikuma priekšmets vai papildinātājs (piemērā teikuma priekšmets *bērni*) (Brown, Miller 2013, 109; Stiebels 2015, latviešu valodas sakarā sk. Kalnača, Lokmane 2018b):

(13) *Vai mani bērni, lasot manas pārdomas, sapratīs mani? (LVK2018)*

Ceturtkārt, pacelšanas jeb pārcelšanas (ang. *raising*) konstrukcijas, kurās sākotnēja palīgteikuma teikuma priekšmets ir pārcelts strukturāli augstākā pozīcijā un kļūvis par pamatteikuma teikuma priekšmetu vai papildinātāju (piemērā papildinātājs *ko* sākotnēji ir palīgteikuma teikuma priekšmets: *redzējuši, ka kas nāk vai iet*) (Brown, Miller 2013, 370). Latviešu valodā pārcelšanas konstrukcijās ietilpst nelokāmie divdabji SPK funkcijā (plašāk sk. Kalnača, Lokmane 2018a):

(14) *Un ko tur redzējuši nākam vai ejam? (LVK2018)*

Piektkārt, kauzātīvas (ang. *causative*) konstrukcijas, kas ietver divus notikumus: cēloņa notikumu un seku notikumu (Brown 2005, 265). Latviešu valodā kauzātīvās

konstrukcijās lietojama nenoteiksme SPK funkcijā (cēlonis ir *rīkojums*, bet sekas tās, ka *kāds seko tuvākiem norādījumiem*):

(15) *Rīkojums liek tikai **sekot** tuvākiem norādījumiem.* (LVK2018)

Visas minētās konstrukcijas sintakses pētījumos tiek lielākoties aplūkotas atsevišķi, kā patstāvīgas sintaktiskās sistēmas vienības, nevis kā sekundārās predikatīvī-tātes apakštipi.

2. Sekundāri predikatīva sakara un citu sintaktisko sakaru robežgadījumi

Sekundāri predikatīva sakara robežgadījumi ar citiem sintaktiskiem sakariem rodas tad, ja ir vārdformas, kuras var veikt vairākas sintaktiskas funkcijas, piem., īpašības vārda nominatīva forma bieži sastopama arī apzīmētāja funkcijā vai kā sastata izteicēja daļa. Sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja (jeb galvenās un papildu predikācijas) robežgadījumi dažādās latviešu valodas konstrukcijās jau aplūkoti (sk. Logina 2014; Saulīte 2014), tāpēc tagad pievērsīsimies sekundāri predikatīva sakara un pakārtojuma robežgadījumiem īpašības vārda vai tā aizstājēja nominatīva vai akuzatīva formas un lietvārda instrumentāļa formas lietojumā.

2.1. Īpašības vārds (vai lokāmais divdabis) nominatīvā / akuzatīvā

Īpašības vārds nominatīvā teikumā var būt sastata izteicēja daļa, sekundāri predikatīvs komponents vai apzīmētājs; savukārt īpašības vārds akuzatīvā var būt apzīmētājs (ja tas pakārtots lietvārdam akuzatīvā) vai sekundāri predikatīvs komponents.

Kā norāda Aksels Holvūts (2003, 74), teikumā šķirami vairāki predikācijas līmeņi:

- 1) galvenā jeb primārā predikācija (galvenais predikāts un tā argumenti);
- 2) papildu predikācija (sekundāri predikatīvi komponenti un brīvie apstākļi jeb situanti);
- 3) pazeminātā predikācija (ang. *downgraded predication*) – piem., nomināla vārdkopa.

Šī klasifikācijas sistēma pamatā sakrīt ar raksta sākumā aplūkoto sintaktisko sakaru dalījumu līmeņos, bet ir attiecināma tieši uz īpašības vārda (un lokāmā divdabja kā īpašības vārda aizstājēja) funkcijām. Kas šajos līmeņos mainās sintaktisko sakaru semantikā?

Pirmajā jeb predikācijas līmenī pazīme ietilpst primārajā predikācijā un tiek maksimāli aktualizēta (īpašības vārds ir izteicējs):

(16) *Arī jūra ir **rāma**.* (LVK2022)

Otrajā jeb papildu predikācijas līmenī pazīme izpaužas izteicēja darbības laikā, tā ir adresātam jauna informācija (tāpēc īpašības vārds vienmēr nenoteiktajā formā), bet mazāk aktualizēta nekā izteicēja nosauktā pazīme (īpašības vārds ir SPK) (12).

Trešajā līmenī pazīme jau iepriekš dota (uz to norāda īpašības vārda piesaiste vienam vārdam) un netiek aktualizēta (īpašības vārds ir apzīmētājs):

(17) *Rudens **rāmo** dienu miers man mūžam paliek svešs.* (LVK2022)

Vai ir formāli kritēriji, kas ļautu nošķirt pakārtojumu, respektīvi, īpašības vārda apzīmētāja funkciju, no sekundāri predikatīva sakara?

Pirmkārt, kā formāls kritērijs būtu izmantojams novietojums, jo apzīmētājam ir tipiska atrašanās vieta – raksturojamā vārda priekšā (18a). Kā zināms, aktualizācijas dēļ vārdu secību teikumā var mainīt, šajā gadījumā līdzī mainās arī sintaktiskās funkcijas un īpašības vārds kļūst par SPK (18b):

(18) a. *Uzaust **rāma** diena.*
b. *Diena uzaust **rāma**.*

Tomēr ir arī tādi gadījumi, kad vārdu secības maiņa sintaktiskās funkcijas neietekmē (piemēri no Logina 2014, 109):

(19) a. *pieliet **pilnu** glāzi*
b. *pieliet glāzi **pilnu***
(20) a. *pielikt **pilnu** pagrabu*
b. *pielikt pagrabu **pilnu***

Piemēros (19–20) īpašības vārds akuzatīvā *pilnu* uzskatāms par SPK, jo tam piemīt rezultatīva nozīme, neraugoties uz to, ka (19a) un (20a) tas atrodas apzīmētāja pozīcijā.

Arī nākamajā piemērā īpašības SPK funkcijā atrodas apzīmētājam raksturīgā vietā, tomēr tā nosauktā pazīme var iestāties tikai izteicēja darbības rezultātā un nevar būt pastāvīga (piemērs no Saulīte 2014, 137):

(21) *Netaisos mazgāt **tīrus** pasta darbiniekus.*

Tātad rezultatīvā nozīme neļauj īpašības vārdiem kļūt par apzīmētājiem, pat ja tie novietoti apzīmētāja pozīcijā. Tas liek domāt, ka, pirmkārt, apzīmētāja un SPK nošķiršanā svarīga ir semantiskā attieksme pret izteicēja nosaukto darbību – SPK raksturīgi, ka pazīme vai stāvoklis īstenojas izteicēja darbības laikā (depiktīvs) vai arī rodas izteicēja darbības rezultātā (rezultatīvs). Ja pazīme piemīt pastāvīgi, tad teikumos, kuros primārais izteicējs jau ir, īpašības vārds, visticamāk, uzskatāms par apzīmētāju.

Otrkārt, īpašības vārda sintaktiskā funkcija var būt atkarīga no izteicēja morfoloģiskā tipa – ja izteicējs ir nomināls, pat teikuma beigās novietots īpašības vārds ir apzīmētājs, kas atkarīgs no izteicēja nomēna (veidojas vārdkopas *labs cilvēks* un *slihts aktieris*):

(22) *Cilvēks jau viņš ir **labs**.* (LTV1)

(23) *Aktieris es esmu **slihts**.* (LR1)

Aktualizācijas nolūkā teikuma beigās novietotam nomenam bieži ir kvantitatīva vai vērtējuma nozīme, kas arī neļauj īstēnoties SPK semantikai, jo šāda pazīme nevar rasties izteicēja nosauktās darbības rezultātā vai arī pastāvēt tikai izteicēja

nosauktās darbības laikā (sk. arī Saulīte 2014, 138). Arī teikumos ar verbālu izteicēju teikuma beigās novietots īpašības vārds ir apzīmētājs, kas pakārtots teikuma priekšmetam, gadījumos, kad izteicēja leksiskā nozīme neļauj realizēties SPK raksturīgajai semantikai:

(24) *Pieteikumi tika saņemti **daudzi**.* (piemērs no Saulīte 2014)

(25) *Darbs tiešām ir noticis **liels**.* (LR1)

Teikuma beigās novietots īpašības vārds akuzatīvā var būt apzīmētājs, kas pakārtots papildinātājam (26)–(29):

(26) *Vakariņas gatavosim **viegļas**.* (LTV1)

Jau iepriekš zināms, ka vakariņas būs viegļas, nevis gatavošanas rezultātā tādas kļūs.

(27) *Tāpēc jau tagad zinu, ka puķes stādīšu **tādas**, kas labi aug kastēs, podos, traukos un pat spaiņos.* (Ievas Māja)

No stādīšanas puķu veids nemainās, tās jau iepriekš ir tādas, kas labi aug minētajās vietās.

(28) *Putras jaunās saimnieces viņiem dod **ūdeņainas**.* (piemērs no Saulīte 2014)

Putras jau iepriekš ir sagatavotas ūdeņainas, došanas laikā to konsistence nevar mainīties.

(29) *Birojus viņi gribēja **ekskluzīvus**.* (<https://twitter.com>)

Birojus vēlas nevis padarīt ekskluzīvus, bet saņemt tādus jau gatavus.

Kaut gan jebkura aktualizācija, proti, novietošana teikuma beigās, padara apzīmētāju līdzīgāku SPK, tomēr izšķirīgas ir semantiskās attiecības starp īpašības vārdu vai tā aizstājēju un izteicēju. Ja konstatējams, ka pazīme rodas izteicēja darbības rezultātā, īpašības vārds būtu uzskatāms par SPK, nevis apzīmētāju:

(30) *[..] troksnis ir sacelts pārāk **liels**.* (piemērs no Saulīte 2014)

(31) *Ja vēlos zapti **biezāku**, ņemu marmelādes cukuru.* (Ievas Māja)

2.2. Lietvārds instrumentālī

Morfoloģiski marķēto korpusu morfoloģisko pazīmju kopā instrumentāļa nav, tāpēc šajā gadījumā meklēšana pēc gramatiskās formas nav iespējama („Nacionālajā korpusu kolekcijā” izmantoto latviešu valodas morfoloģisko pazīmju kopu sk. <https://korpuss.lv/docs>). Par instrumentāļa esamību latviešu valodas locījumu sistēmā ir diskutēts daudz un izteikti dažādi viedokļi (par to tuvāk sk., piem., Smiltnece 2013, 352–354; Kalnača 2014, 18–25). Šī raksta autore pieslejas uzskatam, ka instrumentālis joprojām postulējams un viens no nopietnākajiem argumentiem par labu instrumentālī ir bezprieveārda instrumentāļa visai plašais lietojums (Grīsele 2007), ko apliecina latviešu valodas korpusu dotumi.

Prievārda instrumentāļa meklēšanai tika izmantoti šādi vaicājumi:

- 1) prievārds ar + vienskaitļa akuzatīvs
[lemma="ar"] [tag="a..san." []]{0,2} [tag="n..sa.*"]
- 2) prievārds ar + daudzskaitļa datīvs
[lemma="ar"] [tag="a..pdn." []]{0,2} [tag="n..pd.*"]

Bezprievārda instrumentāļa meklēšanai tika veidoti vaicājumi ar konkrētām leksēmām, par kurām jau zināms, ka tās mēdz lietot instrumentāli bez prievārda (galvenokārt tie ir ķermeņa daļu nosaukumi, kā *seja, mēle, vaigs, mati, rokas* u. c.):

- 1) vienskaitļa akuzatīvs (ar dažādām lemmām)
[tag="a..san." []]{0,2} [lemma="galva"&tag="n..sa.*"]
- 2) daudzskaitļa datīvs (ar dažādām lemmām)
[tag="a..pdn." []]{0,2} [lemma="acs"&tag="n..pd.*"]

Ar šādiem vaicājumiem, protams, iespējams atrast tikai daļu bezprievārdiskā instrumentāļa lietojuma gadījumu, tomēr to ir pietiekami, lai apgalvotu, ka instrumentālis bez prievārda latviešu valodā lietojams ne tikai stabilos vārdu savienojumos, bet visai plaši arī brīvās sintaktiskās struktūrās.

Instrumentālis teikumā var būt darbības vārdam pakārtots veida apstāklis, sekundāri predikatīvs komponents, retāk sastata izteicēja daļa.

Darbības vārdam pakārtots instrumentālis ir vārdkopas atkarīgais komponents ar adverbiālu nozīmi, resp., apstāklis. Tas ir vizizplatītākais instrumentāļa lietojums, šādā gadījumā teikuma loceklis instrumentālī saturiski izriet no darbības vārda leksiskās nozīmes un nosauc darbības līdzekli (32), dalībnieku (33) vai veidu (34):

- (32) *Tāpat nāk klāt apošņāt, nolaizīt ar asu **mēli**, noliekt galvu, lai pakasa bedrīti starp rāgiem, kā kuras katras govīs.* (LVK2018)
- (33) *Bet neies jau svešā vietā ar svešu **tanti** strīdēties.* (LVK2018)
- (34) *Sveicinu viņus ar viegliem galvas **mājieniem**.* (LVK2018)

Šādā funkcijā lietojams gan prievārdisks (32–34), gan bezprievārdisks instrumentālis (35)–(36):

- (35) *Es atbalstos pret sienu un bezpalīdzīgām **rokām** grābstos pēc cigaretēs.* (LVK2018)
- (36) *Elīza dalīja naudu rāmām **rokām** ar sastrādātām, mezglainām pirkstu locītavām.* (LVK2018)

Instrumentālis primārajā predikācijā jeb izteicēja funkcijā lietojams samērā reti, parasti virknē ar īpašības vārda vai lokāmā divdabja nominatīva formām:

- (37) *Viņš bija ļoti kompetents, gudru **galvu** un labām **rokām**, spēcīgu un skaistu **miesasbūvi**.* (LVK2018)
- (38) *Tas viens nudien varens, lepni izslējies, varenu **galvu**, krēpēm aplātu.* (LVK2018)
- (39) *Tu uzmanies, viņš ir neglīts, greizu **seju** un šķielējošām **acīm**, bet nenormāli šiverīgs un pilnīgi nojūdzies.* (LVK2018)

Instrumentālis SPK funkcijā nosauc teikuma priekšmeta pazīmi, kas ierobežota izteicēja darbības laikā:

- (40) *Bet vārtos stāvēja svētais Pēteris bargu **seju** un sacīja tai: [..] (LVK2018)*

Par SPK funkciju liecina iespējamais pārveidojums divās predikatīvās vienībās: *Kad Pēteris stāvēja vārtos, viņam bija bargā seja.*

Aksels Holvūts un Aurēlija Tamulioniene (*Axel Holvoet, Aurelija Tamulionienė* 2005, 123) uzskata, ka gadījumā, ja formu atbilstes ar lietvārdu nav, teikuma locekļi uzskatāms par modificētāju (apzīmētāju) vai apstākli, nevis sekundāro predikātu, un kā piemēru min teikumu *Mačīau vakar Jonā **be kepurēs** ‘Vakar redzēju Jonu bez cepures’*. Tomēr piemērā (40) instrumentālis nav apzīmētājs, jo pazīme ir ierobežota laikā, un nav arī darbības vārdam pakārtots apstākļi, jo darbības vārdi *stāvēt* un *sacīt* nepiesaista šādas semantikas argumentu.

Visai bieži instrumentālis SPK funkcijā lietots vārdvirknē ar īpašības vārdu vai divdabi, kurš saskaņojas ar atbalsta vārdu. Šāds lietojums liecina par labu instrumentāļa SPK funkcijai:

- (41) *Vēl nupat lautinī staigāja **satuntuļojušies** un drūmu **vaigu** [..] (LVK2018)*
 (42) *Skolā abas ar Lidiju Freimani gāja, **tievas**, melniem **matiem**, brūnām **acīm**, dikti **līdzīgas**. (LVK2018)*
 (43) *Tad nāk viņas dēls – **izmircis**, kailu **galvu**, slapjiem **matiem**, baskājis. (LVK2018)*

Instrumentālis lietojams arī vārdvirknē ar lokatīvu SPK funkcijā:

- (44) *Pēkšņi atvērās durvis, ienāca kapteinis Sondors. Bez šineļa, vienā **frencī**, kailu **galvu**, ar **koferi** un apaļu cepuru **paudeli** rokās. (LVK2022)*
 (45) *Malle – zilivioletā zīda **minikleitā**, zilās zamšādas **kurpēs**, sarkanlāsumainiem **matiem**, kas piekļaujas kaklam, un ausu līpiņām kā gluda mīkstmalu cepure. (LVK2018)*

Kaut gan SPK funkcijā bieži sastopams tieši bezprieveārda instrumentālis, laikā ierobežotu pazīmi var nosaukt arī instrumentālis ar prieveārdu:

- (46) *Ar baltu **kleitu** var gulēt stikla kalnā, kur nekas nav jādara. (LVK2018)*
 (47) *Bille nu sēdēja ar jaunu, gludu **čību** vienā kājā, vecu, nospurušu otrā. (LVK2018)*
 (48) *Ja govīs pārdzītas ar strīpainiem **sāniem**, tad ganītājām arī diez kā neklājas. (LVK2018)*

Tā kā bezprieveārda instrumentālis SPK funkcijā visbiežāk nosauc ķermeņa daļu, komunikatīvi nozīmīgākais ir lietvārdam pakārtotais apzīmētājs, kas teikumā ir obligāts:

- (49) *Tēvs patiešām bija noraudājies **sarkanu seju**, gulēja pie galda, atspiedis galvu rokās. (LVK2018)*
 (50) *Neredzīgām un iedubušām **acīm** pretī nāk Mārtiņš, bāls un noguris. (LVK2018)*
 (51) *[..] tālab fotogrāfijās izskatos kā rokoko eņģelis – **resnu vaigu** un **sārtu pakaļu**. (LVK2018)*
 (52) *Palikusi **tukšām rokām**, meklēju kādu Ņimas kundzi [..] (LVK2022)*

Ja instrumentālis nosauc pastāvīgu pazīmi, to nereti uzskata par apzīmētāju, kas pakārtots lietvārdam (sk., piem., Beitiņa 2009, 123–124):

- (53) *[..] un vecais Klusa arī bija iznesīgs vīrs, glītu **vaigu**.* (LVK2018)
 (54) *Frīdis jau arī skaists zēns, sprogainiem **matiem**, bet nevienam sētā nepatīk.* (LVK2018)

Tomēr postpozitīvs apzīmētājs vienmēr vairāk aktualizēts nekā parasts apzīmētājs un tāpēc līdzinās SPK (Winkler 1996, 2). Šī iemesla dēļ latviešu valodniecībā savrupināti apzīmētāji uzskatīti par SPK (Freimane 1985, 77; Lokmane 2002). Turklāt piemēros (53)–(54) instrumentāļa veidotās vārdkopas atdalītas ar komatiem (kaut gan pieturzīmes ir fakultatīvas), un tas liecina, ka instrumentālis netiek uztverts kā apzīmētājs, bet gan kā sekundāri predikatīvs komponents.

Secinājumi

Apzīmētāja un SPK funkciju norobežošanā svarīgākā formālā pazīme ir vārdu secība – apzīmētājs parasti atrodas raksturojamā vārda priekšā, turpretim SPK vieta teikumā nav stingri noteikta. Gadījumos, kad īpašības vārds neatrodas raksturojamā lietvārda priekšā, apzīmētāja un SPK funkcijas nošķiršanas kritēriji ir galvenokārt semantiski: jēdzieniskās attiecības starp izteicēja nosaukto darbību un īpašības vārda nosaukto pazīmi. Kā papildkritērijs izmantojams teikuma morfoloģiskais tips – ja teikums ir nomināls, pat teikuma beigās novietots īpašības vārds uzskatāms par apzīmētāju.

Instrumentāļa sintaktisko funkciju nošķiršanas kritēriji ir semantiski: darbības vārdam pakārtots instrumentālis saturiski izriet no verba leksiskās nozīmes un nosauc darbības līdzekli, dalībnieku vai veidu, turpretim SPK funkcijā tas izsaka laikā ierobežotu pazīmi. Instrumentāļa apzīmētāja funkcija ir apšaubāma, jo jebkurš postpozitīvs apzīmētājs nosaukto pazīmi aktualizē vairāk nekā prepozitīvs, tāpēc semantiski tuvāks sekundāri predikatīvam komponentam.

Saīsinājumi

ang.	angļu valoda
LVK2018	<i>Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss</i> (2018)
LVK2022	<i>Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss</i> (2022)
LR1	<i>Latvijas Radio 1. kanāls</i>
LTV1	<i>Latvijas Televīzijas 1. kanāls</i>
SPK	sekundāri predikatīvs komponents

Avoti

- <https://twitter.com> (mikroblogošanas vietne)
Ievas Māja (nedēļas žurnāls)
Latvijas Radio 1. kanāls (ziņu raidījumi)

Latvijas Televīzijas 1. kanāls (ziņu raidījumi)

Levāne-Petrova, Kristīne, Darģis, Roberts. 2018. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas korpus (LVK2018)*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/11>

Levāne-Petrova, Kristīne et al. 2022. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas korpus (LVK2022)*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/84>

Literatūra

Aarts, Bas et al. 2004. Introduction: The nature of grammatical categories and their representation. *Fuzzy Grammar*. Aarts, Bas et al. (eds.). Oxford: Oxford University Press, 1–28.

Beitiņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: LiePA.

Brown, Keith (ed.). 2005. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Amsterdam: Elsevier.

Brown, Keith, Miller, Jim (eds.). 2013. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139049412>

Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.

Grīšle, Rasma. 2007. Vai latviešu valodā ir instrumentālis? – Ir gan! Grīšle, Rasma. *Spēkildze. Populārzinātnisku un kultūrvēsturisku rakstu izlase*. II. Rīga: Antava, 148–149.

Holvoet, Axel. 2003. Laisvieji predikatīvai ir jų sintaksiniai ryšiai. *Sintaksinių ryšių tyrimai*. Holvoet, Axel, Judžentis, Artūras (red.). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 67–78.

Holvoet, Axel, Tamulionienė, Aurelija. 2005. Antriniai predikatīvai. *Gramatinių funkcijų tyrimai*. Holvoet, Axel, Mikulskas, Rolandas (red.). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 117–137.

Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.

Kalnača, Andra. 2014. *A Typological Perspective on Latvian Grammar*. Warsaw/Berlin: De Gruyter Open. <https://doi.org/10.2478/9783110411317>

Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2018a. Latvian indeclinable participle in *-am(ies)/-ām(ies)* and raising vs. control constructions. *Verbs, Clauses and Constructions: Functional and Typological Approaches*. Medina, Pilar Guerrero, Alonso, Roberto Torre, Escarza, Raquel Veá (eds.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 275–296.

Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2018b. Syntactic and pragmatic functions of the Latvian indeclinable participle in *-ot(ies)*. *Valoda: nozīme un forma*. 9, 96–111. <https://doi.org/10.22364/vnf.9.8>

Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2021. *Latvian Grammar*. Rīga: University of Latvia Press. <https://doi.org/10.22364/latgram.2021>

Kārklīņš, Jūlijs. 1976a. Vārda formas sintaktisko potenču problēma. *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Mieze, Marija (red.). Rīga: Zvaigzne, 54–99.

Kārklīņš, Jūlijs. 1976b. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes: mācību līdzeklis sintaksē*. Liepāja: Viļa Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskais institūts.

Logina, Santa. 2014. Rezultatīvi latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma*. 5, 97–112. <https://doi.org/10.22364/vnf.5>

Lokmane, Ilze. 2002. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija*. XI(1), 47–64.

Lokmane, Ilze. 2010. Sintaktisko sakaru būtība un raksturošanas aspekti. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 14(1), 162–169.

- Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 710–766.
- Matthews, Peter. 2007. *Syntactic Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saulīte, Baiba. 2014. Apzīmētāja, sekundāri predikatīva komponenta un izteicēja robežgadījumi. *Valoda: nozīme un forma*. 5, 135–143. <https://doi.org/10.22364/vnf.5>
- Smiltnece, Gunta. 2013. Lietvārds (substantīvs). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 324–369.
- Stiebels, Barbara. 2015. Control. *Syntax – Theory and Analysis*. Vol. 1. Kiss, Tibor, Alexiadou, Artemis (eds.). Berlin / Munich / Boston: De Gruyter Mouton, 412–446. <https://doi.org/10.1515/9783110377408.fm>
- Valdmanis, Jānis. 1989a. Sintakses pamatjautājumi. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 5–12.
- Valdmanis, Jānis. 1989b. Teikums. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 13–107.
- Winkler, Susanne. 1996. *Focus and Secondary Predication*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110815214.fm>
- Seuren, Pieter A. M. 2015. Prestructuralist and structuralist approaches to syntax. *Syntax – Theory and Analysis*. Vol. 1. Kiss, Tibor, Alexiadou, Artemis (eds.). Berlin / Munich / Boston: De Gruyter Mouton, 134–157. <https://doi.org/10.1515/9783110377408.fm>

Summary

The article is devoted to the analysis of borderline cases between two types of syntactic relations – subordination and secondary predication, based on the usage of the nominative and accusative forms of the adjective or its substitute and the instrumental form of the noun. The adjective in the nominative and the noun in the instrumental may be involved in the primary predication as well, however, this aspect is not analysed in detail.

Any word form involved in the relation of secondary predication in Latvian grammatical tradition is called the secondary predicate (*sekundāri predikatīvs komponents*). A subordinated adjective in the nominative or the accusative fulfils the function of an attribute, whereas a noun in the instrumental is subordinated to a verb and has the function of the adverbial of manner. The article seeks both formal and semantic criteria for distinguishing the functions of the aforementioned word forms. One of the formal criteria is word order, namely, an attribute is most often placed in front of the noun, whereas the place of a secondary predicate in the sentence is not strictly determined. An additional criterion is the word class of the predicate, as in a nominal sentence the attributive function is assigned to the adjective or its substitute irrespective of word order. However, the main factor distinguishing subordination and secondary predication is the semantic one. The feature expressed by the attribute is not considered important in the situation of speech, whereas the secondary predicate denotes a feature temporally dependent on the primary predication and thus actualised.

Keywords: subordination; secondary predication; attribute; adverbial of manner; instrumental.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) /

This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)